

‘ওঁ’

শ্ৰীপৰমাত্মনে নমঃ

অথ সপ্তদশোহধ্যায়ঃ

যোল্ল আধ্যায়ৰ শেষত যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই স্পষ্ট কৰি কৈছে যে কাম ক্ৰোধ আৰু লোভক ত্যাগ কৰিলেই কৰ্মৰ আৰম্ভ হয়, যিটো মই বাৰে বাৰে কৈ আহিছে। নিয়ত কৰ্ম নকৰাকৈ সুখ, সিদ্ধি আৰু পৰমগতি পোৱা নাযায়। সেই কাৰণে এতিয়া তোমাৰ বাবে কৰ্তব্য আৰু অকৰ্তব্যৰ ব্যৱস্থাত, মই কি কৰোঁ - নকৰোঁ? - এই সম্বন্ধত শাস্ত্ৰই প্ৰমাণ আছে। কোনো অন্য শাস্ত্ৰ নহয়, বৰঞ্চ “ইতি গুহ্যতমং শাস্ত্ৰমিদম্” গীতা স্বয়ং শাস্ত্ৰ আছে। অন্য শাস্ত্ৰও আছে; কিন্তু ইয়াতে এই গীতা শাস্ত্ৰৰ ওপৰতেই দৃষ্টি ৰাখা, অন্য বিচাৰিব নালাগে। অন্য ফালে বিচাৰিলে এই ক্ৰমবদ্ধতাটো নাপাবা, সেয়ে বিচলিত হবা।

ইয়াত অৰ্জুনে প্ৰশ্ন কৰিলে যে ভগৱান। যি সকলে শাস্ত্ৰ বিধিক ত্যাগ কৰি পূৰ্ণ শ্ৰদ্ধাৰে যুক্ত হৈ ‘যজন্তে’ - যজন কৰে, তেওঁলোকৰ গতি কি হব? সাত্বিকী হওক, ৰাজসী হওক অথবা তামসী হওক? কিয়নো আগতে অৰ্জুনে শুনিছিল যে সাত্বিকী, ৰাজসী বা তামসীয়ে হওক, যেতিয়ালৈকে গুণ থাকিব, কোনোবা এটা যোনিৰ কাৰণ হব পাৰে। সেইকাৰণে প্ৰস্তুত আধ্যায়ৰ আৰম্ভনীতে তেওঁ প্ৰশ্ন কৰিলে -

অৰ্জুন উবাচ

যে শাস্ত্ৰ বিধিমুৎসৃজ্য যজন্তে শ্ৰদ্ধয়াষিতাঃ।

তেষাং নিষ্ঠা তু কা কৃষ্ণ সত্ত্বমাহো ৰজস্তমঃ ॥ ১ ॥

হে কৃষ্ণ! যি মনুষ্যই শাস্ত্ৰ বিধি ত্যাগকৰি শ্ৰদ্ধাৰে সৈতে যজন কৰে, তেওঁৰ কি গতি হব? সাত্বিকী, ৰাজসী অথবা তামসীয়ে হওক। যজনত

দেৱতা-যক্ষ-ভূত ইত্যাদিকো ধৰা হয়।

শ্ৰীভগবানুবাচ

ত্ৰিবিধা ভৱতি শ্ৰদ্ধা দেহিনাং সা স্বভাৱজা।

সাত্বিকী ৰাজসী চৈব তামসী চেতি তাং শৃণু ॥ ২ ॥

দুই আধ্যাত যোগেশ্বৰে কৈছিল যে অৰ্জুন! এই যোগত নিৰ্দ্ধাৰিত ক্ৰিয়া একেই আছে। অবিবেকী সকলৰ বুদ্ধি অনন্ত শাখায়ুক্ত হয়, সেইবাবে তেওঁলোকে অনন্ত ক্ৰিয়াৰ বিস্তাৰ কৰে, দেখুৱাবৰ বাবে সুন্দৰ কথা কয়। তেওঁলোকৰ কথাৰ প্ৰভাৱ যাৰ চিন্তত পৰে, হে অৰ্জুন! তেওঁলোকৰো বুদ্ধি নষ্ট হৈ যায়, অৱশ্য একো নাপায়। সেই কথাকে ইয়াত পূণৰাবৃত্তি কৰা হৈছে যে শাস্ত্ৰ বিধিক ত্যাগকৰি ভজনা কৰে, তেওঁলোকৰ শ্ৰদ্ধাও তিনি প্ৰকাৰৰ হয়।

ইয়াত শ্ৰীকৃষ্ণই কৈছে - মনুষ্যৰ স্বভাৱেৰে উৎপন্ন হোৱা সেই শ্ৰদ্ধা সাত্বিকী, ৰাজসী আৰু তামসী - এইদৰে তিনি প্ৰকাৰৰ হয়, তাক তুমি মোৰ পৰা শুনা। মনুষ্যৰ হৃদয়ত এই শ্ৰদ্ধা অবিৰল আছে -

সত্বানুকূপা সৰ্বস্য শ্ৰদ্ধা ভৱতি ভাৰত।

শ্ৰদ্ধাময়োহয়ং পুৰুষো যো যচ্ছুদ্ধঃ স এব সঃ ॥ ৩ ॥

হে ভাৰত! সকলো মানুহৰ শ্ৰদ্ধা তেওঁলোকৰ চিন্তবৃত্তিৰ অনুৰূপে হয়। এই পুৰুষ শ্ৰদ্ধাৱান আছে। সেই কাৰণে যি পুৰুষ যেনে শ্ৰদ্ধাৱান, তেওঁ স্বয়ংসেয়াই। প্ৰায় লোকে সোধে মই কোন? কোনোবাই কয় - মইতো আত্মা হওঁ। কিন্তু নহয়, ইয়াত যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই কৈছে যে যেনে শ্ৰদ্ধা, যেনে বৃত্তি, তেনেপুৰুষ।

গীতা হ'ল যোগ-দৰ্শন। মহৰ্ষিপতঞ্জলিও যোগী আছিল। যোগ কি? তেওঁ কৈছিল-'যোগশ্চিন্তবৃত্তিনিৰোধঃ' চিন্ত বৃত্তি সৰ্বদা নিৰোধ হোৱাই হ'ল যোগ। কোনোবাই যদি পৰিশ্ৰম কৰি নিৰোধ কৰিলে লাভ কি হয়? 'তদা দ্ৰষ্টুঃ স্বৰূপেহব স্থানম্' - সেই সময়ত এই দ্ৰষ্টা জীৱাত্মা নিজৰেই শাস্ত্ৰত স্বৰূপত স্থিত হৈ যায়। স্থিত হোৱাৰ আগত কি মলিন আছিল নে? পতঞ্জলিয়ে

কয় - 'বৃত্তিসাৰুপ্যমিতৰত্ৰ' অন্য সময়ত যেনে বৃত্তিৰ ৰূপ, সেই দৃষ্টাও তেনেকৈ। ইয়াত যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই কয় - এই পুৰুষ শ্ৰদ্ধাময়, বৰ শ্ৰদ্ধাৱান। কৰবাত শ্ৰদ্ধা অৱশ্য থাকিব আৰু যেনে শ্ৰদ্ধাময় তেনেকৈ স্বয়ং নিজেও। যেনে বৃত্তি, তেনে পুৰুষ। এতিয়া তিনিওটা শ্ৰদ্ধাৰ বিভাজন কৰিছে -

যজন্তে সাত্ত্বিকা দেৱাংন্যক্ষ ৰক্ষাংসি ৰাজসা।

প্ৰেতান্ভূতগনাংশ্চান্যে যজন্তে তামসাঃ জনা ॥ ৪ ॥

তাৰ ভিতৰত সাত্ত্বিক পুৰুষে দেৱতাক পূজা কৰে, ৰাজস পুৰুষে যক্ষ আৰু ৰাক্ষসক পূজা কৰে তথা অন্য তামস পুৰুষে প্ৰেত আৰু ভূতক পূজা কৰে। তেওঁলোকে পূজা কাৰ্য্যত অথক পৰিশ্ৰমও কৰে।

অশাস্ত্ৰবিহিতং ঘোৰং তপ্যন্তে যে তপো জনাঃ।

দন্তাহংকাৰসংযুক্তাঃ কামৰাগবলাঘিতাঃ ॥ ৫ ॥

সেই মনুষ্য বিলাকে শাস্ত্ৰ-বিধি বাদ দি অতি কল্পিত ভাবে (কল্পনাৰে ক্ৰিয়া ৰচনা কৰি) তপ কৰে, দম্ভ আৰু অহংকাৰেৰে যুক্ত হৈ, কামনা আৰু আসক্তিৰ বলত বান্ধ খাই থাকে।

কৰ্শয়ন্তঃ শৰীৰস্থং ভূতগ্ৰামমচেতসঃ।

মাং চৈবান্তঃ শৰীৰস্থং তাষিদ্ধ্যাসুৰনিশ্চয়ান্ ॥ ৬ ॥

তেওঁলোকে শৰীৰ ৰূপত স্থিত ভূত সমূহক আৰু অন্তঃকৰনত স্থিত মোক অন্তৰ্য্যামীৰ লগতো দ্বেষ কৰে অৰ্থাৎ দুৰ্বল কৰিব বিচাৰে। আত্মা প্ৰকৃতিৰ ফাঁকত পৰি বিকাৰ সমূহৰ দ্বাৰা দুৰ্বল আৰু যজ্ঞ-সাধনাৰ দ্বাৰা সবল হয়। সেই অজ্ঞানীবোৰক (অচেতন) সমূহক তুমি নিশ্চয় অসুৰ বুলি জনা অৰ্থাৎ তেওঁলোক সকলোৱে অসুৰ। প্ৰশ্ন পূৰ্ণ হ'ল।

শাস্ত্ৰবিধিক ত্যাগ কৰি ভজোতা সকলে সাত্ত্বিক পুৰুষে দেৱতাক, ৰাজস পুৰুষে যজ্ঞ-ৰাক্ষসক আৰু তামস পুৰুষে ভূত-প্ৰেতক পূজা কৰে। অকল পূজা কৰাই নহয় ঘোৰ তপস্যাও কৰে; কিন্তু অৰ্জুন। শৰীৰৰূপী ভূতপ্ৰাণীক আৰু অন্তৰ্য্যামী ৰূপী মোক পৰমাত্মাক দুৰ্বল কৰোতাই মোৰ

পৰা আঁতৰিহে যায়, মোক পূজা নকৰে। তেওঁক তুমি অসুৰ বুলি জানা অৰ্থাৎ দেৱতাক পূজা কৰোঁতাও অসুৰ হয়। ইয়াতকৈ আৰু কি কব লাগে? সেয়ে যাৰ এই সকলো অংশ আছে, সেই এক মূল পৰমাত্মাকেই ভজন কৰা। এই ক্ষেত্ৰতেই যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই বাৰে বাৰে জোৰ দিছে।

আহাৰস্বত্বপি সৰ্বস্য ত্ৰিবিধো ভৱতি প্ৰিয়ঃ।

যজ্ঞস্তপস্তথা দানং তেষাং ভেদমিমং শৃণু।। ৭।।

অৰ্জুন! যেনেদৰে শ্ৰদ্ধা তিনি প্ৰকাৰৰ হয়, তেনেকৈ সকলোৰে নিজৰ নিজৰ প্ৰকৃতি অনুসৰি ভোজনো মানে আহাৰো তিনি প্ৰকাৰৰ প্ৰিয় হয়। তেনেকৈ যজ্ঞ, তপ আৰু দানো তিনি প্ৰকাৰৰে হয়। তাৰ ভেদ তুমি মোৰ পৰা শুনা। প্ৰথমে আহাৰ সম্পৰ্কীয়-

আয়ুঃ সত্ববলারোগ্যসুখপ্ৰীতি বিবৰ্ধনাঃ।

ৰস্যঃ স্নিগ্ধাঃ স্থিৰা হৃদ্যা আহাৰঃ সাত্বিকপ্ৰিয়াঃ।। ৮।।

আয়ু, বুদ্ধি, বল, আৰোগ্য, সুখ আৰু প্ৰীতিক বঢ়াব পৰা, ৰস্যুক্ত স্নিগ্ধ আৰু স্থিৰ থাকিব পৰা তথা স্বাভাৱিক ভাৱে হৃদয়ত ভাল লগা ভোজ্য পদাৰ্থ সাত্বিক পুৰুষৰ প্ৰিয় হয়।

যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণৰ অনুসৰি স্বভাৱতে হৃদয়েৰে প্ৰিয় লগা, বল-আৰোগ্য-বুদ্ধি আৰু আয়ু বৃদ্ধি কৰিব পৰা ভোজ্য পদাৰ্থই সাত্বিক। যি ভোজ্য পদাৰ্থ সাত্বিক, সেইটো সাত্বিক পুৰুষৰ বাবে প্ৰিয়। ইয়াৰ পৰা স্পষ্ট হয় যে কোনো খাদ্য পদাৰ্থ সাত্বিকী, ৰাজসীক আৰু তামসীক হব নোৱাৰে। তাৰ প্ৰয়োগ হে সাত্বিকী নহয়, পিয়াজো ৰাজসী হিচাবে হয়। গাখীৰো সাত্বিকী নহয়, পিয়াজো ৰাজসীক নহয় আৰু নহৰুও তামসীক নহয়।

যিদৰে বল, বুদ্ধি, আৰোগ্য আৰু হৃদয়ত প্ৰিয় লগাৰ প্ৰশ্ন আছে, তেনেদৰে বিশ্বৰ সকলো মানুহৰ নিজৰ নিজৰ প্ৰকৃতি, পৰিবেশ আৰু পৰিস্থিতি অনুকূলে বিভিন্ন খাদ্যবস্তু প্ৰিয় হয়। যেনে- বংগালী আৰু মাদ্ৰাজিবিলাকৰ চাউল প্ৰিয় হয় আৰু পাঞ্জাবিৰ বাবে ৰুটী। এফালে আৰববাসী বিলাকৰ বাবে

দুশ্বা,চিনাবাসীৰ বাবে ভেকুলী আৰু অন্যফালে ধ্ৰুৱীয়াৰ দৰে ঠাণ্ডা দেশৰ বাবে মাংস নহলেই নচলে। ৰাচিয়া আৰু মঙ্গোলীয়া আদিবাসীৰ খাদ্য ঘোড়া ব্যৱহাৰ কৰিলে, ইউৰোপবাসী বিলাকে গৰু তথা গাহৰি দুইটাই খায়। তথাপিও বিদ্যা, বুদ্ধি বিকাশ আৰু উন্নতিৰ ক্ষেত্ৰত আমেৰিকা আৰু ইউৰোপ বাসীক প্ৰথম শ্ৰেণীত গণিত কৰা হয়।

গীতাৰ অনুসৰি ৰসযুক্ত আৰু স্থিৰ থাকিব পৰা ভোজ্য পদাৰ্থ সাত্বিক। দীৰ্ঘায়ু, অনুকূল বল-বুদ্ধি দিব পৰা, আৰোগ্য বৰ্দ্ধক, পদাৰ্থ সাত্বিক। স্বাভাৱিক ভাবে মনত ভাল লগা ভোজ্য পদাৰ্থ সাত্বিক। সেয়ে কতো কোনো খাদ্য পদাৰ্থকে বঢ়া-টুটা কৰিব নালাগে। পৰিস্থিতি, পৰিবেশ তথা দেশ কাল অনুসৰি যি ভোজ্য বস্তু স্বাভাৱিক ভাবে ভাল লাগে আৰু জীৱনী শক্তি প্ৰদান কৰে সেয়াই সাত্বিক। বস্তু সাত্বিক, ৰাজসীক আৰু তামসীক নহয়, তাৰ প্ৰয়োজন হে সাত্বিকী, ৰাজসী আৰু তামসী হয়।

ইয়াৰ অনুকূলতাৰ বাবে যি ব্যক্তিয়ে ঘৰ-দুৱাৰ ত্যাগ কৰি, মাত্ৰ ঈশ্বৰ আৰাধনাতে লিপ্ত আছে, সন্যাস আশ্ৰমত আছে, তেওঁলোকৰ বাবে মদ-মাংস ত্যাগ্য আছে; কিয়নো অনুভৱৰ পৰা দেখা গৈছে যে এইবোৰ পদাৰ্থই আধ্যাত্মিক পথত বিপৰীত মনোভাৱ উৎপন্ন কৰে। সেয়ে এইবোৰৰ দ্বাৰা সাধনা-পথত ভ্ৰষ্ট হোৱাৰ অধিক সম্ভাৱনা থাকে। যি জন একান্ত দেশ সেৱা কৰাত লিপ্ত, তেওঁৰ বাবে যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই ছয় আধ্যাত্ম আহাৰৰ বাবে এটা নিয়ম দিছে যে ইয়াকে মনত ৰাখি আচৰণ কৰা উচিত। যিয়ে ভজন চিন্তনত সহায়ক হয় সিমানেই (তাকে) আহাৰ গ্ৰহণ কৰা উচিত।

কট্ৰল্ললৱণাত্যুষতীক্ষ্ণকক্ষ বিদাহিনঃ।

আহাৰা ৰাজসস্যেষ্ঠা দুঃখশোকাময়প্ৰদাঃ।। ৯।।

তিতা, টেঙা, নিমখীয়া, বেছি গৰম, জলা, পোৰা আৰু দুখ চিন্তা আৰু ৰোগ উৎপন্ন কৰিব পৰা আহাৰ ৰাজসী পুৰুষে ভাল পায়।

যাতযামং গতৰসং পৃতি পৰ্যুষিতঞ্চ যৎ।

উচ্ছিষ্টমপি চামেধ্যং ভোজনং তামসপ্ৰিয়ম ॥ ১০ ॥

যি আহাৰ এক প্ৰহৰ (তিনি ঘণ্টা) তকৈ বেছি আগতে তৈয়াৰ হোৱা, 'গতৰসং' ৰসনথকা, দুৰ্গন্ধ যুক্ত, বাহি, উচ্ছিষ্ট (জুঠা) আৰু অপবিত্ৰও, সেইটো তামসী জনৰ প্ৰিয় হয়। প্ৰশ্ন পূৰ্ণ হ'ল। এতিয়া যজ্ঞ সম্পৰ্কে -

অফলাকাংক্ষিভিৰ্যজ্ঞো বিধিদৃষ্টো য ইজ্যতে।

যষ্টব্যমেবেতি মনঃ সমাধায় সসাত্বিকঃ ॥ ১১ ॥

যি যজ্ঞ 'বিধিদৃষ্ট' শাস্ত্ৰবিধিৰে নিৰ্দ্ধাৰিত কৰা হৈছে। (যেনেকৈ আগৰ ৩ য় আধ্যায়ত যজ্ঞৰ নাম লৈছিল, ৪ৰ্থ আধ্যায়ত যজ্ঞৰ স্বৰূপ কৈছিল যে বহুতো যোগীয়ে প্ৰাণক অপানত, অপানক প্ৰাণত হৰন কৰে। প্ৰাণ-অপানৰ গতি নিৰোধ কৰি, প্ৰাণৰ গতি স্থিৰ কৰি লয়, সংযমায়িত হৰন কৰে। এইদৰে যজ্ঞৰ চৈধ্যটা সোপান কৈছিল, যি বোৰ সকলোৱে ব্ৰহ্মৰ ওচৰলৈ নিবৰ বাবে একেই ত্ৰিণ্যৰ উচ্চ-নীচ অৱস্থা। সংক্ষেপত যজ্ঞ চিন্তনৰ প্ৰক্ৰিয়াৰ চিত্ৰণ, যাৰ পৰিণাম সনাতন ব্ৰহ্মত প্ৰবেশ লাভ। যাৰ বিধান এই শাস্ত্ৰত দিয়া হৈছে।

সেই শাস্ত্ৰ বিধানৰ ওপৰত পূণৰ জোৰ দি কৈছে যে অৰ্জুন। শাস্ত্ৰ বিধিৰ দ্বাৰা নিৰ্দিষ্ট কৰা কৰ্ম যাক কৰাই হ'ল কৰ্তব্য তথা যি মনক নিৰোধ কৰিব পাৰে যি ফলৰ আশা-নথকা পুৰুষৰ দ্বাৰা কৰা হয় সেই যজ্ঞই সাত্বিক যজ্ঞ।

অভিসন্ধ্যায় তু ফলং দস্তাৰ্থমপি চৈব যৎ।

ইজ্যতে ভৰতশ্ৰেষ্ঠ তং যজ্ঞং বিদ্ধি ৰাজসম ॥ ১২ ॥

হে অৰ্জুন! যি যজ্ঞ মাত্ৰ দস্তাচৰণৰ বাবেহে বা ফলৰ উদ্দেশ্য লৈ কৰা হয়, তাক ৰাজস যজ্ঞ বুলি জানা। এই কৰ্ত্তাই যজ্ঞৰ বিধি জানে; কিন্তু দস্তাচৰণ বা ফলৰ উদ্দেশ্য লৈ কৰে যে মোৰ অমুক টো বস্তু প্ৰাপ্ত হওক তথা যজ্ঞ কৰাটো মানুহে চাওক, প্ৰশংসা কৰক, এনে যজ্ঞ কৰ্ত্তা বস্তুতঃ ৰাজসী হয়। এতিয়া তামস যজ্ঞৰ স্বৰূপ কয়-

বিধিহীনমসৃষ্টান্নং মন্ত্ৰহীনমদক্ষিনম্।

শ্রদ্ধাবিৰহিতং যজ্ঞং তামসং পৰিচক্ষতে ॥ ১৩ ॥

যি যজ্ঞ শাস্ত্ৰবিধিৰহিত, যি অন্ন (পৰমাত্মা)ৰ সৃষ্টি কৰিবলৈ অসমৰ্থ, মনৰ অন্তৰালত নিৰুদ্ধ কৰিবৰ ক্ষমতা নাই, দক্ষিণা অৰ্থাৎ সৰ্বস্ব সমৰ্পণেৰে হীন তথা যি শ্রদ্ধাবহিত, এনে যজ্ঞক তামস যজ্ঞ বুলি কোৱা হয়। এনে পুৰুষে বাস্তৱিক যজ্ঞক নজানেই। এতিয়া প্ৰস্তুত আছে তপ -

দেৱদ্বিজগুৰুপ্ৰাজ্ঞপূজনংশৌচমাৰ্জবম্।

ব্ৰহ্মাচৰ্য্যমহিংসা চ শাৰীৰং তপ উচ্যতে ॥ ১৪ ॥

পৰমদেৱ পৰমাত্মা, দ্বৈতত জয় প্ৰাপ্ত কৰোঁতা দ্বিজ, সদগুৰু আৰু জ্ঞানীজনৰ পূজা, পবিত্ৰতা, সৰলতা ব্ৰহ্মাচৰ্য্য তথা অহিংসাক শৰীৰ সম্বন্ধীয় তপ বুলি কোৱা হয়। শৰীৰ সদায় বাসনাৰ পিনে ঢাল খায়, ইয়াক অন্তঃকৰণৰ উপৰোক্ত বৃত্তিৰ অনুৰূপ তাপ দিয়াই হ'ল শাৰীৰিক তপ।

অনুদ্ব্বেগকৰং বাক্যং সত্যং প্ৰিয়হিতং চ যত্।

স্বাধ্যয়াভ্যসনং চৈব বাঙময়ং তপ উচ্যতে ॥ ১৫ ॥

উদ্ব্বেগ উৎপন্ন নোহোৱা, প্ৰিয়, হিত-কাৰক আৰু সত্য ভাষণ তথা পৰমাত্মাত প্ৰৱেশ দিব পৰা শাস্ত্ৰৰ চিন্তনৰ অভ্যাস, নামজপ এইবিলাকক বাণী-সম্বন্ধীয় তপ বুলি কোৱা হয়। বাণীয়ে বিষয় ফালে নিব পৰা বিচাৰ বুদ্ধিকো ব্যক্ত কৰে। ইয়াক সেই ফালৰ পৰা টানী আনি পৰম সত্য পৰমাত্মাৰ দিশত লগোৱা বাণী-সম্বন্ধীয় তপ হয়। এতিয়া মন সম্বন্ধীয় তপ চোৱা হওক -

মনঃ প্ৰসাদঃ সৌম্যত্বং মৌনমাত্মবিনিগ্ৰহঃ।

ভাৱ সংশুদ্ধিৰিত্যেতৎতপো মানসমুচ্যতে ॥ ১৬ ॥

মনৰ প্ৰসন্নতা, সৌম্যভাৱ মৌন অৰ্থাৎ ইষ্টৰ অতিৰিক্ত অন্য বিষয়ৰ স্মৰণ নোহোৱা, মনৰ নিৰোধ, অন্তঃকৰণৰ সম্পূৰ্ণ শুদ্ধতা, এইবোৰ মন-সম্বন্ধীয় তপ বোলা হয়। উপৰোক্ত তিনিওটা শৰীৰ, বাণী আৰু মনৰ তপ মিলাই এটা সাত্বিক তপ হয়।

শ্রদ্ধয়া পৰয়া তপুং তপস্তৎত্ৰিবিধং নবৈঃ।

অফলা কাঙ্ক্ষিভি যুক্তৈঃ সাত্ত্বিকং পৰিচক্ষতে ॥ ১৭ ॥

ফলৰ ইচ্ছা নকৰি অৰ্থাৎ নিষ্কাম কৰ্মৰে যুক্ত পুৰুষৰ দ্বাৰা পৰম শ্ৰদ্ধাৰে সৈতে কৰা উপৰোক্ত তিনিওটা তপক মিলাই সাত্ত্বিক তপ কোৱা হয়। এতিয়া প্ৰস্তুত আছে ৰাজসী তপ -

সৎকাৰমানপূজাৰ্থং তপো দস্তেন চৈব যৎ।

ক্ৰিয়তে তদিহ শ্ৰোক্তং ৰাজসং চলমগ্ৰৱম ॥ ১৮ ॥

যি তপ সৎকাৰ, মান আৰু পূজাৰ বাবে অথবা মাত্ৰ ঘমণ্ডৰ দ্বাৰা কৰা হয়, সেই অনিশ্চিত আৰু চঞ্চল ফল দিব পৰা তপক ৰাজস তপ বুলি কোৱা হয়।

মুঢ়গ্ৰাহেণাত্মনো যৎপীড়য়া ক্ৰিয়তে তপঃ।

পৰস্যোৎসাদনাৰ্থং বা তৎতামসমুদাহতম ॥ ১৯ ॥

যি তপ মুৰ্খতাৰে, জেদেৰে, মন, বচন আৰু শৰীৰক কষ্ট দি অথবা আনৰ অনিষ্ট কৰিবৰ বাবে প্ৰতিশোধৰ ভাৱনাৰে কৰা হয় তাক তামস তপ বুলি কোৱা হয়।

এইদৰে সাত্ত্বিক তপত শৰীৰ, মন আৰু বাণীক মাত্ৰ ইষ্টৰ অনুৰূপ পেলাব লাগে। ৰাজস তপত তপৰ ক্ৰিয়া একেই; কিন্তু দস্ত, মান সন্মান পাবৰ ইচ্ছাৰে তপ কৰে। প্ৰায় মহাত্মাই ঘৰ-বাৰী এৰিলেও এই বিকাৰৰ চীকাৰ হৈ যায় আৰু তৃতীয় তামস তপ অবিধি দ্বাৰা হয়, অন্যক দুখ দিবৰ উদ্দেশ্যেৰে হয়। এতিয়া প্ৰস্তুত আছে দান সম্পৰ্কে-

দাতব্যমিতি যদানং দীয়তেহনুপকাৰিণে।

দেশে কালে চ পাত্ৰে চ তদানং সাত্ত্বিকং স্মৃতম ॥ ২০ ॥

দান দিয়া হ'ল কৰ্তব্য- এই ভাৱেৰে যি দান দেশ (স্থান), কাল সময়ানুকূল আৰু সত্য পাত্ৰৰ প্ৰাপ্ত হলে প্ৰত্যাশাৰ ভাৱনা বহিত হৈ দিয়া দানক সাত্ত্বিক দান বুলি কোৱা হয়।

যত্নু প্ৰতুপকাৰাৰ্থং ফলমুদ্দিশ্য বা পুনঃ।

দীয়তে চ পৰিক্ৰিষ্টং তদানং ৰাজসং স্মৃতম্ ॥ ২১ ॥

যি দান অসন্তোষ ৰাখি (যি দিবলৈ ইচ্ছা নাছিলে কিন্তু দিব লগা হৈছে) তথা প্ৰতুপকাৰ ভাৱনাৰে 'এইটো দিলে সেইটো পাম' অথবা ফলৰ উদ্দেশ্য লৈ কৰা দানক ৰাজস দান বুলি কোৱা হয়।

অদেশকালে যদানমপাত্ৰেভ্যশ্চ দীয়তে।

অসৎকৃতমবজ্জাতং তৎতামসমুদাহৃতম্ ॥ ২২ ॥

যি দান বিনা সৎকাৰে অথবা তিৰস্কাৰ কৰি দলি মাৰি দিয়াৰ দৰে অযোগ্য দেশ-কালত অনাধিকাৰীক দিয়া হয়, সেই দানক তামস দান বোলে। 'পূজ্য মহাৰাজ জীয়ে' কৈছিল- 'হয়, কুপাত্ৰক দান দিলে দাতা নষ্ট হৈ যায়।' ঠিক সেইদৰে শ্ৰীকৃষ্ণও কৈছে যে দান দিয়া হ'ল কৰ্তব্য। দেশ-কাল আৰু পাত্ৰৰ প্ৰাপ্ত হলে প্ৰতুপকাৰৰ ভাৱনা নাৰাখি উদাৰতাৰে সৈতে দিয়া দানক সাত্বিক দান বুলি কোৱা হয়। অতি কষ্টৰে ওলিয়াই, প্ৰত্যাশাৰ আশাত দিয়া দান হ'ল ৰাজস আৰু অশ্ৰদ্ধাৰে দলিয়াই দিয়াৰ দৰে প্ৰতিকূল দেশ-কালত কুপাত্ৰত দিয়া দান হ'ল তামস, যদিও সেয়া দানেই হয়; কিন্তু যি জনে শৰীৰ-গৃহ সকলোৰ মমতা ত্যাগ কৰি একমাত্ৰ ইষ্টৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ হয়, তাৰ দানৰ বিধান ইয়াতকৈ বহুত উন্নত হয় আৰু সেয়া হ'ল সৰ্বস্বৰ সমৰ্পণ, সম্পূৰ্ণ বাসনা ত্যাগ কৰি মনৰ সমৰ্পণ, যেনে দৰে শ্ৰীকৃষ্ণই কৈছিলে - সেয়ে দান অত্যন্ত আৱশ্যকীয়। এতিয়া প্ৰস্তুত আছে 'ওঁ' তৎ আৰু সত্ৰ স্বৰূপ-

ওঁ তৎসদিতি নিৰ্দেশো ব্ৰহ্মনস্ত্ৰিবিধঃ স্মৃতঃ।

ব্ৰাহ্মণাস্তেন বেদাশ্চ যজ্ঞাশ্চ বিহিতাঃ পুৰা ॥ ২৩ ॥

অৰ্জুন! ওঁ, তৎ আৰু সত্ৰ- এনে তিনি প্ৰকাৰৰ নামে ব্ৰহ্মৰ নিৰ্দেশ কৰে, স্মৃতি দিয়ে, সংকেত কৰে আৰু ব্ৰহ্মৰ পৰিচায়ক হয়। তাৰ দ্বাৰাই 'পুৰা'-পূৰ্বত (আৰম্ভনীত) ব্ৰাহ্মণ, বেদ আৰু যজ্ঞ আদি ৰচনা কৰা হৈছিল। অৰ্থাৎ ব্ৰাহ্মণ, যজ্ঞ আৰু বেদ 'ওঁ' ৰ দ্বাৰা উৎপন্ন হয়। এওঁলোক যোগৰ বাবে। ওমৰ সতত চিন্তাৰ দ্বাৰাই এওঁলোকৰ উৎপত্তি হয় আৰু কোনো বিধি নাই।

তস্মাদৌমিত্যুদাহৃত্য যজ্ঞদান তপঃ ক্ৰিয়া।

প্ৰবৰ্তন্তে বিধানোক্তাঃ সততং ব্ৰহ্মবাদিনাম্ ॥ ২৪ ॥

সেইকাৰণে ব্ৰহ্মকৰ্ম কৰোঁতা পুৰুষৰ স্বাৰা শাস্ত্ৰ-বিধিৰ দ্বাৰা নিৰ্দিষ্ট কৰা যজ্ঞ, দান আৰু তপত ক্ৰিয়া নিৰন্তৰ 'ওম' এই নাম উচ্চাৰণ কৰিহে কৰা হয়, যাৰ দ্বাৰা সেই ব্ৰহ্মৰে স্মৰণ হৈ থাকে। এতিয়া তৎ শব্দৰ প্ৰয়োগ সম্পৰ্কে কয়-

তদিত্যনভিসন্ধায় ফলং যজ্ঞতপঃক্ৰিয়াঃ।

দানক্ৰিয়াশ্চ বিবিধাঃ প্ৰিয়ন্তে মোক্ষকাঙ্ক্ষিভিঃ ॥ ২৫ ॥

তত্ অৰ্থাৎ সেই (পৰমাত্মা) সৰ্বত্ৰতে আছে। এই ভাৱেৰে ফলৰ ইচ্ছা নকৰি শাস্ত্ৰৰ দ্বাৰা নিৰ্দিষ্ট নানা প্ৰকাৰৰ যজ্ঞ, তপ আৰু দানৰ ক্ৰিয়া পৰম কল্যাণৰ ইচ্ছা কৰোঁতা পুৰুষৰ দ্বাৰা কৰা হয়। তৎ শব্দ পৰমাত্মাৰ প্ৰতি সমৰ্পণ সূচক হয়। অৰ্থাৎ জপতো ওমৰে কৰক। যজ্ঞ, দান আৰু তপ ক্ৰিয়া তাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি কৰক। এতিয়া সৎপ্ৰয়োগৰ স্থান সম্পৰ্কে কয়-

সদ্ভাৱে সাধুভাৱে চ সদিত্যেতপ্ৰযুক্ত্যতে।

প্ৰশস্তে কৰ্মণি তথা সচ্ছব্দঃ পাৰ্থ যুক্ত্যতে ॥ ২৬ ॥

আৰু সত্, যোগেশ্বৰে ক'লে যে সত্ কি? গীতাৰ আৰম্ভনীতে অৰ্জুনে প্ৰশ্ন কৰিছিল যে কুলধৰ্মই শাস্ত্ৰত, সত্য, তেতিয়া শ্ৰীকৃষ্ণই কৈছিল- অৰ্জুন। তোমাৰ এই অজ্ঞানতা ক'ৰ পৰা উৎপন্ন হ'ল? সত্য বস্তুৰ তিনিও কালতে কেতিয়াও অভাৱ নহয়, তাক নাইকিয়া কৰিব নোৱাৰি আৰু অসত বস্তুৰ তিনিও কালত অস্তিত্ব নাই, আৰু তাক ৰাখিবও নোৱাৰি। মূলত সেইটো কি বস্তু, যাৰ তিনিও কালত অভাৱ নাই? আৰু সেই অসত বস্তুনো কি, যাৰ অস্তিত্বই নাই? তেতিয়া ক'লে- এই আত্মাই সত্য আৰু ভূতাদি সমস্ত শৰীৰ নাশৱান। আত্মা সনাতন, অব্যক্ত, শাস্ত্ৰত আৰু অমৃত স্বৰূপ- এয়াই পৰম সত্য।

ইয়াত কৈছে 'সত্' এনে পৰমাত্মাৰ নাম - সত্যৰ প্ৰতি ভাৱত আৰু সাধুভাৱত প্ৰয়োগ কৰা হয় আৰু হে পাৰ্থ। যেতিয়া নিৰ্দিষ্ট কৰ্ম বিধিমেতে

ভালদৰে হব ধৰে, তেতিয়া সত্ শব্দৰ প্ৰয়োগ কৰা হয়। সত্ৰ অৰ্থ এইটো নহয় যে এই সকলো বস্তু আমাৰ। এইটো সত্ নহয়। সত্ৰ প্ৰয়োগ এটা দিশত প্ৰয়োগ কৰা হয়, সেইটো হ'ল- সৎভাৰত, আত্মাই পৰম সত্য। এই সত্যৰ প্ৰতি ভাৱ হওক, তাক সাধন কৰিবৰ বাবে সাধুভাৱ হওক আৰু তাৰ প্ৰাপ্তী কৰাব পৰা কৰ্ম প্ৰশস্ত ভাৱে হব ধৰে, তাতে সত্ শব্দৰ প্ৰয়োগ কৰা হয়। ইয়াত যোগেশ্বৰে কৈছে-

যজ্ঞে তপসি দানে চ স্থিতিঃ সদিতি চোচ্যতে।

কৰ্ম চৈব তদৰ্থীয়ং সদিত্যেবাভিধীয়তে।। ২৭।।

যজ্ঞ, তপ আৰু দান কৰোঁতে যি স্থিতি প্ৰাপ্ত হয়, সেয়াও সত্- এনেকুৱা কোৱা হৈছে। - সেই পৰমাত্মাৰ প্ৰাপ্তীৰ বাবে কৰা কৰ্মই সত্- এইদৰে কোৱা হৈছে। অৰ্থাৎ সেই পৰমাত্মাৰপ্ৰাপ্তীৰান কৰ্মই সত্, যজ্ঞ-দান- তপ এইবোৰ হ'ল কৰ্মৰ পৰিপূৰক। শেষত নিৰ্ণয় দি ক'লে যে এই সকলোৰে শ্ৰদ্ধাৰ কিন্তু অতি আৱশ্যক।

অশ্ৰদ্ধয়া হৃত্তং দতং তপস্তপ্তং কৃতং চ যৎ।

অসদিত্যচ্যতে পাৰ্থ ন চ তৎপ্ৰেত্য নো ইহ।। ২৮।।

হে পাৰ্থ! শ্ৰদ্ধাহীন ভাৱে কৰা হৰন শ্ৰদ্ধাহীন ভাৱে কৰা দান, অশ্ৰদ্ধাৰে কৰা তপ আৰু যি কোনোৱে কৰ্ম, সেইবোৰ সব অসত্- এনেদৰে কোৱা হৈছে। সেইটো এই লোকৰ বাবে বা পৰলোকৰ বাবেও কামত নাহে। সেয়ে সমৰ্পনৰ সৈতে শ্ৰদ্ধা নিতান্তই আৱশ্যক আছে।

নিষ্কৰ্ষঃ

আধ্যায়ৰ আৰম্ভনীতে অৰ্জুনে প্ৰশ্ন কৰিলে, ভগৱানঙ্গ যি জনে শাস্ত্ৰ বিধি ত্যাগ কৰি কিন্তু শ্ৰদ্ধায়ুক্ত হৈ যজন কৰে (মানুহে অন্যান্য শক্তি আদিক পূজা কৰি থাকে) তেতিয়াহলে তেওঁলোকৰ শ্ৰদ্ধা কেনে বিধৰ? সাত্বিকী, ৰাজসী নে তামসী? এইক্ষেত্ৰত যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই কৈছিল, অৰ্জুন! এই পুৰুষ হ'ল শ্ৰদ্ধাৰ স্বৰূপ (পুতলা), কিবা এটাত তেওঁৰ শ্ৰদ্ধাথাকিবই। যেনে

শ্ৰদ্ধা তেনে পুৰুষ। যেনে বৃত্তি তেনেই পুৰুষ। তেওঁলোকৰ সেই শ্ৰদ্ধা সাত্ত্বিক, ৰাজসীক আৰু তামসীক তিনি প্ৰকাৰে হয়। সাত্ত্বিক শ্ৰদ্ধাৱান দেৱতাৰ, ৰাজসী শ্ৰদ্ধাৱান যক্ষ (যিয়ে যশ, শৌৰ্য্য দিব পাৰে), ৰাক্ষসৰ (যিয়ে সুৰক্ষা দিব) পিছ ধৰে আৰু তামসী শ্ৰদ্ধাৱানে ভূত-প্ৰেতৰ পূজা কৰে। শাস্ত্ৰ বিধি ৰহিত এই পূজাৰ- দ্বাৰা এই তিনিও প্ৰকাৰৰ শ্ৰদ্ধাৱানে শৰীৰত স্থিত ভূত সমূহক অৰ্থাৎ নিজৰ সংকল্পক আৰু হৃদয়-দেশত স্থিত মোক অন্তৰ্য্যামীক দ্বেষ কৰে-পূজাতো কৰা নহয়েই। সেই সকলোকে নিশ্চয় তুমি অসুৰ বুলি জানা অৰ্থাৎ ভূত-প্ৰেত-যক্ষ-ৰাক্ষস তথা দেৱতাক পূজা কৰোঁতা বোৰ অসুৰ।

দেৱতা- প্ৰসংগক শ্ৰীকৃষ্ণই ইয়াত তৃতীয় বাৰৰ বাবে উঠাইছে। প্ৰথমে সাত আধ্যাত তেখেতে কৈছিল যে- অৰ্জুন! কামনা-বাসনাৰে যাৰ জ্ঞান হৰণ কৰিছে, সেই মুঢ়বুদ্ধিয়ে অন্য দেৱতাক পূজা কৰে। দ্বিতীয়বাৰ ন আধ্যাত সেই প্ৰশ্নকে পূৰ্ণৰায় কৈছে, যিয়ে অন্যান্য দেৱতাক পূজা কৰে, তেওঁলোকেও মোকে পূজা কৰে; কিন্তু তেওঁলোকৰ সেই পূজা অবিধি হয় অৰ্থাৎ শাস্ত্ৰত নিদ্ধাৰিত বিধিতকৈ ভিন্ন, সেয়ে সেইটো নষ্ট হৈ যায়। ইয়াত সোতৰ আধ্যাত তেওঁলোকক অসুৰী স্বভাৱ থকা বুলি সম্বোধন কৰিছে। শ্ৰীকৃষ্ণৰ মতে এক পৰমাত্মাৰ পূজনেই একমাত্ৰ বিধান।

তাৰ পিছত যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই চাৰিটা প্ৰশ্ন ল'লে- আহাৰ, যজ্ঞ, তপ আৰু দান। আহাৰ তিনি প্ৰকাৰৰ হয়। সাত্ত্বিক পুৰুষৰ বাবে আৰোগ্য দিব পৰা, স্বাভাৱিক ভাল লগা, স্নিগ্ধ আহাৰ প্ৰিয় হয়। ৰাজস পুৰুষক তিতা, জলা, গৰম, স্বাদযুক্ত, মচলাযুক্ত, ৰোগ বৃদ্ধি কৰিব পৰা আহাৰ প্ৰিয় হয়। তামস পুৰুষে উচ্ছিষ্ট মানে জুঠা, বাহি আৰু অপবিত্ৰ আহাৰ গ্ৰহণ কৰি ভাল পায়।

শাস্ত্ৰবিধিৰ দ্বাৰা নিৰ্দিষ্ট যজ্ঞ (যি আৰাধনাৰ আন্তৰ্জিয়া) যিয়ে মনক নিৰোধ কৰে, ফলাকাংক্ষা নথকা যজ্ঞ হ'ল সাত্ত্বিক যজ্ঞ। দস্ত প্ৰদৰ্শন তথা ফলৰ বাবে কৰা যজ্ঞ ৰাজস যজ্ঞ আৰু শাস্ত্ৰবিধিহীন, মন্ত্ৰ, দান আৰু শ্ৰদ্ধাহীন যজ্ঞ হ'ল তামস যজ্ঞ।

পৰম দেৱ পৰমাত্মাত প্ৰৱেশ পাব পৰা সকলো যোগ্যতা যাৰ আছে,

সেই প্ৰাজ্ঞ সদৃশৰু ৰ সেৱা-অৰ্চনা আৰু অন্তঃকৰণৰ দ্বাৰা অহিংসা, ব্ৰহ্মাচৰ্য্য আৰু পবিত্ৰতাৰ অনুৰূপে তপ হ'ল শাৰীৰিক তপ। সত্য, প্ৰিয় আৰু হিতকোৱা হ'ল বাণীৰ তপ আৰু মনক কৰ্মত প্ৰবৃত্ত ৰখা, ইষ্টৰ অতিৰিক্ত কোনো বিষয়ৰ চিন্তনত মনক মৌন ৰখা হ'ল মন সম্বন্ধী তপ। মন, বাণী আৰু শৰীৰ এই তিনিও তপক সাত্বিক তপ বুলি কোৱা হয়। ৰাজস তপত কামনাৰ লগতে তাকে কৰা হয়, আৰু তামস তপ শাস্ত্ৰবিধিহীন স্বেচ্ছাচাৰিতা হয়।

কৰ্তব্য বুলি ভাবি দেশ-কাল আৰু পাত্ৰ চাই কৰা শ্ৰদ্ধাৰ দানক সাত্বিক দান বুলি কোৱা হয়। কিবা লাভৰ লোভত কঠোৰ ভাৱে দিয়া দানক ৰাজস দান আৰু অনাদৰ ভাবে কুপাত্ৰক দিয়া দানক তামস দান বুলি কোৱা হয়।

‘ওঁ’ তত্ আৰু সত্ৰ স্বৰূপৰ বিষয়ে যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই কলে যে এই নামে পৰমাত্মাৰ স্মৰণ কৰায়। শাস্ত্ৰবিধিৰ দ্বাৰা নিৰ্দ্ধাৰিত তপ, দান আৰু যজ্ঞ আৰম্ভ কৰোঁতে ওমৰ প্ৰয়োগ হয় আৰু অন্তলৈকে ওম থাকেই। ততৰ অৰ্থ হ'ল - সেই পৰমাত্মা। তাৰ প্ৰতি সমৰ্পণ হৈ সেই কৰ্ম হয় আৰু যেতিয়া কৰ্ম ধাৰাবাহিকতাত হ'ব ধৰে, তেতিয়া সতৰ প্ৰয়োগ হয়। ভজনেই সত্। সতৰ প্ৰতি ভাৱ আৰু সাধুভাৱতেই সতৰ প্ৰয়োগ কৰা হয়। পৰমাত্মাৰ প্ৰাপ্তী কৰাব পৰা কৰ্ম, যজ্ঞ, দান আৰু তপৰ পৰিণামতো সতৰ প্ৰয়োগ হয় আৰু পৰমাত্মাত প্ৰৱেশ কৰাব পৰা কৰ্ম নিশ্চয়ই সত হয়; কিন্তু এই সকলোৰে লগত শ্ৰদ্ধাৰ নিতান্ত আৱশ্যক আছে। শ্ৰদ্ধাহীন হৈ কৰা কৰ্ম, দিয়া দান, তপ, ইত্যাদিয়ে এই জন্মতো লাভ নিদিয়ই, পৰজন্মতো নিদিয়। শ্ৰদ্ধা অত্যন্ত অপৰিহাৰ্য্য আছে।

সম্পূৰ্ণ অধ্যায়টোত শ্ৰদ্ধাৰ ওপৰত প্ৰকাশ কৰা হৈছে আৰু শেষত ওঁ, তত্ আৰু সতৰ বিস্তৃত ব্যাখ্যা প্ৰস্তুত কৰা হৈছে, যি গীতাৰ শ্লোকত প্ৰথম বাৰ উল্লেখ হৈছে। সেয়ে -

ওঁ তৎসদিতি শ্ৰীমদ্ভাগৱদ গীতা সুপনিষৎসু ব্ৰহ্মবিদ্যায়াং যোগশাস্ত্ৰে শ্ৰীকৃষ্ণৰ্জুনসম্বাদে ‘ওঁ তৎসৎ শ্ৰদ্ধাত্ৰয় বিভাগ যোগো’ নাম সপ্তদশোহধ্যায়ঃ ॥ ১৭ ॥

এইদৰে শ্ৰীমৎভাগৱৎ গীতা ৰূপী উপনিষদ আৰু ব্ৰহ্মবিদ্যা তথা যোগশাস্ত্ৰ বিষয়ক শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু অৰ্জুনৰ সম্বাদত ‘ওঁ তৎসৎ শ্ৰদ্ধাত্ৰয় বিভাগ যোগ’ নামৰ সোতৰ আধ্যায় পূৰ্ণ হ’ল।

ইতি শ্ৰীমৎপৰম হংস পৰমানন্দস্য শিষ্য স্বামী অড়গড়ানন্দকৃতে শ্ৰীমৎভাগৱৎগীতায়ঃ ‘যথার্থ গীতা’ ভাষ্য ‘ওঁ তৎসৎ শ্ৰদ্ধাত্ৰয় বিভাগ যোগ’ নাম সপ্তদশোহধ্যায়ঃ ॥ ১৭ ॥

॥ হৰি ওঁ তৎসৎ ॥